

UDK 355.72(497.11)"18/19"
COBISS.SR-ID 54009865

SANITETSKA SLUŽBA U SRBIJI DO PRVOG SVETSKOG RATA

Ana Mandić, Milan Mandić

DOM ZDRAVLJA SREMSKA MITROVICA, SREMSKA MITROVICA

Sažetak: Moderna medicina u Srbiji počela je da se razvija tek nakon oslobođenja od Turaka u Drugom srpskom ustanku 1815. Prvi evropski obrazovani lekari došli su u Srbiju 1819, po nalogu kneza Miloša. Vojna sanitetska služba, zadužena za sistematsko lečenje i brigu o ranjenim i bolesnim srpskim vojnicima, osnovana je 1835. godine. Prvi vojni lekari i načelnici srpskog saniteta bili su stranci, dr Emerih Lindenmajer (1806-1884) i dr Karlo Beloni (1812 -1878), koji su osnovali vojne bolnice u Beogradu, Čupriji i Paraćinu. U vreme srpsko-turskih ratova (1876-1878), Srbija je imala svega 19 vojnih lekara na oko 130.000 vojnika, divizije su imale samo previjališta za prvu medicinsku pomoć, a postojao je i jedan sanitetski brod za evakuaciju ranjenika. Strane lekare nasledili su srpski lekari školovani u Beču, dr Vladan Đorđević (načelnik saniteta 1877-1884), dr Mihajlo Mika Marković (načelnik saniteta 1886-1903) i dr Lazar Genčić (načelnik saniteta 1909-1915). Broj vojnih lekara je do 1885 (srpsko-bugarski rat) povećan na po jednog lekara na 1.000 vojnika, a svaka divizija (5.000 vojnika) dobila je poljsku bolnicu sa 200 kreveta i sanitetsku četvu sa 5 lekara i 100 bolničara. Do balkanskog rata (1912) otvoreno je 5 stalnih vojnih bolnica sa hirurškim odeljenjima, a sanitetske čete divizija imale su po 4 lekara i 450 bolničara, i po 4 poljske bolnice za 400 ranjenika. Za evakuaciju i lečenje ranjenika prvi put su korišćeni i sanitetski vozovi. Higijensko-epidemiološka služba bila je zanemarena, te su bile česte pojave dizenterije, trbušnog tifusa i malarije: samo od kolere umrlo je 1913. godine preko 5.000 srpskih vojnika.

Ključne reči: istorija medicine, vojna medicina, sanitetska služba, srpsko-turski ratovi, balkanski ratovi, ratna hirurgija, poljska bolnica.

Nastanak i razvoj vojne medicine u Srbiji

Vojna sanitetska služba, u smislu organizovane medicinske pomoći ranjenim i bolesnim vojnicima pod pokroviteljstvom države, razvila se u Srbiji relativno kasno. Dok je organizovana sanitetska služba, sa vojnim lekarima, hirurzima i bolničarima u svim većim jedinicama i vojnim bolnicama (stalnim i privremenim - poljskim, na samom ratištu) izdržavanim o trošku države, u Evropi već krajem 18. veka postojala u svim razvijenim državama (u Španiji od 1551, u Francuskoj od 1591, u Pruskoj od 1640, a u Rusiji od 1706. godine), u Turskoj, čiji je Srbija u to vreme bila pašaluk, nega ranjenih i bolesnih vojnika bila je u to vreme privatna stvar samih boraca, koji su na bojištu zbrinjavani spontano, bez ikakve organizacije, a zatim puštani kućama da se leče o svom trošku. Iz spisa Vuka Karadžića zna se da je posle boja na Mišaru (1806), gde je teško ranjen (sabljom u teme i desnu ruku), ustanički starešina Luka Lazarević morao sam da se izvuče iz boja i sam sebi previje rane; kad je posle boja došao Karađorđu, vožd je povikao: 'Idi pop Luko kući te se leči...' A pop Luka mu odgovori: 'Nemo' me terati kući, ako Boga znaš, sve će ovo mene do sutra proći.' Prota Mateja Nenadović navodi da su Luki rane zatim isprali ljutom rakijom, i da je čitav dan i noć držao krpe pune rakije po ranama, te su se ujutro već uhvatile kraste, koje je posle mazao zejtinom, ali je zavoje nosio još nekoliko meseci. Vuk Karadžić takođe pominje da je godine 1807. pri osvajanju Užica teško ranjeni Miloš Obrenović (puščano zrno udarilo ga je iznad leve bradavice i izašlo kroz plećku) na platnu razapetom između tovarnih konja prenet u Beograd, nekom Hećimu Tomi, koji ga je posle 10-12 nedelja izlečio [1,2]. S obzirom da su i najuglednije starešine kao ranjenici bili prepušteni sopstvenim sredstvima, možemo zaključiti kako su prolazili obični borci, koji nisu imali ni slugu, ni novca za lekare. Dr Vladan Đorđević u svojoj Istoriji srpskog vojnog saniteta (1879) navodi da su srpski ustanici već 1804. godine na bojištu imali zavojišta ili ambulancije (previjališta), gde je pružana prva pomoć ranjenicima, koji su zatim otpušteni kućama, da se leče o svom trošku [3].

Srbima su u to vreme bili dostupni samo samouki narodni vidari i travari, kojih je bilo u svakom većem selu (prota Mateja Nenadović u svojim Memoarima pominje kao darovitog vidara bivšeg hajduka Jovana Vrbicu, koji je u Topoli sve ranjenike lečio i puščana zrna iz rana vadio [4]), i malobrojni turski i

grčki gradski lekari-hećimi. Hećimi su učili lekarski i apotekarski zanat kroz praksu kod starijih majstora, bez medicinskih knjiga, kao i druge zanatlije onog vremena: njihovo znanje i mogućnosti bile su male (hirurgijom se uopšte nisu bavili, a rane su lečene konzervativno, zavojima i melemima), a ugled u društvu na nivou prostih zanatlija ili slugu. Vuk Karadžić navodi da su svi Srbi koji su imali novca, prelazili u Austriju da se leče: knez Miloš je dobio prve školovane lekare iz Evrope tek 1819, ali samo za sebe i svoju porodicu. Iako je Miloš učenim lekarima iz Austrije obećavao velike plate (po 600 talira mesečno, više od svih činovnika u Srbiji), ipak je odziv u početku bio slab, pošto su i knjaz i druge srpske starešine tog vremena tretirali i najučeniije doktore medicine kao najprostije slugu. Tako je knez Miloš očekivao od svog lekara da ga oblači, obuva mu papuče i bude uz njega od zore do mraka, većinom na nogama, kao i druga posluga, dok se od doktorove žene tražilo da posluži za stolom u znatnijim prilikama. Zbog takve službe ga je već 1821. napustio dr Aleksandridi (poreklom Grk), a 1832. i Milošev prvi lekar, dr Jovan Stejić, rodom iz Vojvodine [5]. Međutim, usluge ovih lekara bile su ograničene samo na Milošev dvor; Vukov predlog da se u Kragujevcu osnuje besplatna narodna bolnica za venerične bolesti (u vreme velike epidemije 1829) o trošku države, knez je grubo odbio (sa rečima kad nas niko nije lečio, nećemo ni mi nikoga). Prva narodna bolnica osnovana je tek 1832. u Požarevcu [6].

Razvoj moderne medicine u Srbiji, koja je tek 1830. i zvanično, mada nepotpuno, oslobođena od Turaka (hatiserifom iz 1830. dobila je pravni status vazalne kneževine u Osmanskom carstvu, sa pravom da drži malu vojsku i organizuje zvanične organe državne uprave), tekao je relativno sporo, u skladu sa skromnim materijalnim i političkim mogućnostima tek obnovljene srpske države. U Srbiji se vojni sanitet organizuje tek 1835, kada je vojnom popečitelju (ministru) stavljeno u zadatak da se stara o zdravlju vojnika. U Beogradu je 1837. formirana prva vojna bolnica (Špitalj soldački), a prema Ustavu iz 1838. u sastav službenog odeljenja Glavnog štaba srpske vojske uveden je i lekar. Prvi vojni lekar u štabu srpske vojske bio je dr Emerih Lindenmajer (1806-1884), poreklom Nemač iz Banata, koji je 1854. imenovan za načelnika sanitetskog odeljenja u Popečiteljstvu vnutrenih dela. U toku svog mandata osnovao je prve srpske vojne bolnice u Beogradu, Kragujevcu i Čupriji, uveo karantine na granicama i pokušao da uvede higijensko-epidemiološke mere u vojsci. Objavio je i prvu istoriju srpskog saniteta na nemačkom jeziku (1876) [9]. U sastavu Administrativnog odeljenja Vojnog ministarstva formiran je 1862. i vojni sanitet. Prilikom turskog bombardovanja Beograda 1862 (nakon incidenta na Čukur-česmi), srpska vojska u gradu organizovala je 4 zavojišta ili hirurški mesta [3]. Zakonom o Ustrojstvu voenog Ministarstva iz 1864. regulisana su i mnoga pitanja Sanitetske službe: bolnice su podeljene u stalne i privremene, predviđena su slagališta bolničkog pribora i lekova, a u sastavu sanitetske službe predviđeni su lekari, hirurzi i apotekari. Vojni lekari i apotekari dobili su 1875. oficirske činove [7]. Prvi načelnik srpskog vojnog saniteta (od 1858. do 1877) bio je dr Karlo Beloni (1812-1878), slovački lekar u službi srpske vojske od 1836, koji je za potrebe obrazovanja domaćih kadrova napisao prvi medicinski udžbenik na srpskom jeziku - Poučenje za bolničarsku ili sanitetsku trupu (1866) [10]. Glavni apotekar srpske vojske u to vreme bio je Alojz Helih (1843- 1902), poreklom Čeh, koji je 1872. stupio u srpsku vojsku i stigao do čina majora [12].

Od srpsko-turskih do balkanskih ratova

Pred srpsko-turski rat (1876-1878) u sastavu Ekonomskog odeljenja Ministarstva vojnog, formiran je Sanitetski odsek, a u brigadama i divizijama narodne vojske sanitetska odeljenja; pored toga formirano je i više poljskih bolnica [7]. Na čelo srpskog vojnog saniteta postavljen je 1877. dr Vladan Đorđević (1844-1930), kasniji političar i predsednik vlade poslednjih Obrenovića (1897-1900), vojni hirurk obrazovan u Beču (doktorirao 1869), koji se odmah prihvatio najnužnijih reformi, uključujući i pisanje prvih medicinskih udžbenika na srpskom jeziku - Načela vojne higijene (1874), Sanitetska služba na bojištu (1875) i Landsbergerova ratna hirurška tehnika (1887), od kojih su prva dva objavljena pred sam rat. Osnovao je 1872. Srpsko lekarsko društvo i pokrenuo časopis Srpski arhiv za celokupno lekarstvo, a 1876. osnovao je srpsko društvo Crvenog krsta [11].

U ratu 1876. Srbija je mobilisala ukupno 124.000 vojnika, uz još 5.000 ruskih dobrovoljaca. Srpska sanitetska služba imala 19 vojnih lekara, 5 lekarskih pomoćnika, vojnog apotekara, 4 apotekarska pomoćnika i potrebno sanitetsko osoblje iz građanstva. Divizije, jačine oko 5.000 vojnika, imale su zavojište (previjalište), gde je pružana opštemedicinska i prva hirurška pomoć ranjenicima, a korpusi po 3 poljske bolnice (na samom ratištu), gde su zbrinjavani teži ranjenici pre transporta u vojne bolnice u Beogradu, Kragujevcu i Čupriji. U toku 1877. u korpusima su obrazovana sanitetska odeljenja, 2-6 poljskih

bolnica (ukupno 18) i korpusni sanitetski depo. U većim mestima u Srbiji formirane u 23 rezervne i 3 stalne bolnice [7]. Koliko je vojno medicinsko osoblje u Srbiji u to vreme bilo malobrojno, najbolje se vidi po tome što je na samo 19 vojnih lekara bilo oko 130.000 boraca - drugim rečima, po jedan lekar na 7.000 vojnika. Uprkos nedovoljnom broju zdravstvenih radnika i oskudici u lekovima i zavojnom materijalu, srpski sanitet je u toku rata zbrinuo oko 5.410 ranjenih vojnika i oficira [8].

Srpsko turski rat 1876-1878. jasno je pokazao materijalne i organizacione nedostatke vojnog saniteta i zdravstvene zaštite vojske i stanovništva u Srbiji tog vremena, pa se ubrzano pristupilo reformama i ulaganju u razvoj sanitetske službe. Prema Zakonu o ustrojstvu vojske iz 1883. sanitetska služba je dobila autonomiju: pri Ministarstvu vojnom formirano je posebno sanitetsko odeljenje, a u divizijskim štabovima uvedeni su referenti saniteta. Radi daljeg razvoja sanitetske službe u vojsci, formiran je 1884. i sanitetski vojni komitet [7].

U srpsko-bugarskom ratu 1885. divizije su imale sanitetsko odeljenje i po jednu sanitetsku četvu, sa ukupno 5 lekara, apotekarom, komesarom (intendantom) i 80-100 bolničara, na oko 5.000 vojnika. Svaka divizija imala je i posebnu bolnicu od 200 kreveta, koju su opsluživali 3 lekara, 2 asistenta, dva apotekara, blagajnik, troje sanitetskih kola (sa konjskom zapregom) i veći broj mobilisanih seljačkih kola za evakuaciju ranjenika [7]. Ukupni srpski gubici u kratkotrajnom ratu iznosili su oko 750 poginulih i 4.600 ranjenih boraca [8]. Napredak je bio osetan: za samo 7 godina, od 1878. do 1885, broj raspoloživih lekara u srpskoj vojsci povećan je sa 1 na 7.000, na 1 na 1.000 vojnika, što se odrazilo na znatno veći procenat zbrinutih ranjenika, koji su se potpuno oporavili.

Za vreme srpsko-turskih ratova 1876-1878. rečni motorni brod Deligrad adaptiran je u sanitetski brod za prevoz lakših ranjenika srpske vojske, a na šlepu broj 4 montirana su nosila sa držačima za prevoz teških ranjenika. Sačuvani dokumenti iz 15. veka pokazuju da je despot Đurađ Branković (1427-1456) imao na Dunavu lake lađe (šajke) za prevoz i negu ranjenika do bolnice u Smederevu [7].

Od balkanskih ratova do Prvog svetskog rata

Poslednjih godina 19. veka otvorena su hirurška odeljenja u divizijskim bolnicama u Beogradu, Nišu, Kragujevcu, Valjevu i Zaječaru i podignut Pasterov zavod u Nišu (1900), zaslugom dr Mihaila Mike Markovića (1847-1911), koji je bio na dužnosti načelnika vojnog saniteta od 1886 do 1903. Jedan od najznačajnijih organizatora saniteta srpske vojske do prvog svetskog rata, objavio je raspravu Nekoliko reči o uzrocima velikog procenta poboljevanja i umiranja u našoj vojsci (u listu Ratnik, 2/1893) i prvu srpsku Ratnu sanitetsku službu (Beograd, 1890) [13]. Pred balkanske ratove načelnik vojnog saniteta bio je dr Lazar Genčić (Zaječar, 30. aprila 1868 - Beograd, 30. septembra 1942), sanitetski pukovnik srpske vojske. Pošto je završio Medicinski fakultet u Beču 1892. i specijalizirao hirurgiju, vratio se u Srbiju i u Kragujevcu otvorio Prvo hirurško odeljenje Vojne bolnice. Od 1909. bio je načelnik sanitetskog odeljenja, a u Balkanskim ratovima i Prvom svetskom ratu (do kraja 1915) bio je načelnik saniteta Vrhovne komande. U Beogradu je 1912. osnovao prvi sanatorijum u Srbiji - Vračar [14].

Do kraja Prvog svetskog rata Srbija nije imala Medicinski fakultet (Medicinski fakultet u Beogradu osnovan je tek 1920), pa je svo više medicinsko osoblje moralo biti školovano u inostranstvu, većinom u Austrougarskoj (u Beču i Pragu). Pokušaji obrazovanja srednjeg stručnog medicinskog kadra u Srbiji učinjeni su tek početkom 20. veka. Prva Vojnosanitetska škola organizovana je 1901. za pripremanje srednjeg sanitetskog osoblja. Primani su mladići od 15-19 godina sa završena 4 razreda gimnazije ili realke. Školovanje je trajalo 3 godine. Prestala je sa radom početkom Prvog balkanskog rata 1912. [12]. Pored toga, po francuskom uzoru, u srpskoj vojsci su organizovani kursevi za nosioce ranjenika, i vojnohigijenski kursevi za osposobljavanje lekara za rad u regrutnim komisijama i za suzbijanje malarije [7].

U balkanskim ratovima (1912-1913) sanitetska služba srpske vojske organizovana je po ugledu na ruski i austrougarski ratni sanitet [7], ali kadrovske i materijalne mogućnosti Srbije nisu dozvoljavale da se bilo koji sistem sprovede u potpunosti. Od sanitetskog osoblja pukovi su imali 1-2 lekara, 56 bolničara (iz divizijske čete), a još 64 vojnika pomagala su pri izvlačenju i nošenju ranjenika. Divizije su imale sanitetsku (bolničarsku) četvu (sa 4 lekara, jednim apotekarom, jednim medicinarom i 450 bolničara, od kojih je svakom puku upućivano po 56) i 4 poljske bolnice opremljene za 100 ranjenika i jednim šatorom za 14-16 ležišta. Za evakuaciju ranjenika upotrebljavane su bataljonske dvokolice s konjskom vučom, velika dvoosovinska ranjenička kola iz sastava divizijske sanitetske kolone, a često i seljačka kola. Korišćeni su po prvi put u Srbiji i sanitetski vozovi, sa posebnim vagonima za operacije i previjanje.

Higijensko-epidemiološka služba bila je, međutim, zanemarena, a lična higijena vojnika slaba, te su bile česte pojave dizenterije, trbušnog tifusa i malarije. Samo od kolere umrlo je 1913. preko 5.000 srpskih vojnika [7].

Sanitetski vozovi, opremljeni za evakuaciju i lečenje ranjenika i bolesnika, sa medicinskim osobljem i posebnim vagonima za ambulantu sa apotekom, kuhinju i bolesničke postelje, prvi put su upotrebljeni u Krimskom ratu (1853-1856) i Američkom građanskom ratu (1861-1865). Njihovo korišćenje u Evropi počelo je 1866. u Nemačkoj (Austrijsko-pruski rat 1866), 1870. u Francuskoj (Francusko-pruski rat 1870-1871), a 1876. u Rusiji (Rusko-turski rat 1877-1878). Kapacitet sanitetskog voza iznosio je 15-20 vagona, sa 18 ležaja ili 58-75 sedišta po vagonu. Srpska vojska je prvi put upotrebila sanitetske vozove u Prvom balkanskom ratu (1912) - imala je dva sanitetska voza na pruži Beograd-Ristovac i jedan na pruži Stalać-Užice. Od osoblja sanitetski voz je imao lekara-sanitetskog oficira (ujedno komandira voza), lekarskog pomoćnika, apotekara, podoficira i 24 bolničara. Voz je mogao da primi oko 200-400 sedećih i 180-200 ležećih ranjenika i bolesnika. U oktobru 1914. formirana su još dva sanitetska voza [7].

ZAKLJUČAK

Srbija je u Prvi svetski rat (1914. godine) ušla sa ukupno 450 lekara i istom organizacijom sanitetske službe kao u balkanskim ratovima. U pukovima su postojala pukovska previjališta, u divizijama bolničarske čete, divizijska zavojišta i poljske bolnice, a u pozadini rezervne i stalne vojne bolnice. Evakuacija ranjenika i bolesnika vršena je sanitetskim kolonama i sanitetskim vozovima [7]. Bio je to ogroman napredak srpske sanitetske službe koja je 1836. imala samo dva lekara. Medicinska pomoć dostupna ranjenim i bolesnim vojnicima za to vreme napredovala je od prostih vojnih previjališta (gde je ranjenicima pružana samo osnovna prva pomoć) do poljskih i stalnih vojnih bolnica, u kojima su do 1912. postojala i hirurška odeljenja. U Srbiji su 1878. postojale samo tri stalne i 23 rezervne vojne bolnice, dok ih je 1915. bilo preko 90, sa preko 100.000 bolesničkih kreveta. Dok su za evakuaciju ranjenika u srpsko-turskim ratovima korišćene mobilisane seljačke taljige sa volovskom vučom (uz jedan sanitetski brod), do 1885. uvedene su bolničke dvokolice i kola sa konjskom vučom, a do 1912. i sanitetski vozovi. Uprkos velikom napretku u organizaciji zbrinjavanja ranjenika, veliki nedostatak vojne medicine u Srbiji bilo je potpuno odsustvo higijensko-epidemiološke službe i protivepidemijskih mera. Od kolere je 1913. umrlo čak 5.000 srpskih boraca, dok je velika epidemija pegavog tifusa 1914-1915. odnela 87 lekara i preko 30.000 boraca. Tek od 1915. su uz pomoć Saveznika preduzete organizovane epidemiološke mere. Zbog nedostatka domaćih kadrova, prvi vojni lekari u Srbiji sredinom 19. veka bili su stranci u srpskoj službi - nemački lekar dr Emerih Lindenmajer, od 1838. prvi štapski lekar srpske vojske, i slovački lekar dr Karlo Beloni, načelnik srpskog vojnog saniteta od 1858-1877. Njih su nasledili srpski lekari školovani u inostranstvu, koji su imali odlučujući uticaj na razvoj i modernizaciju srpske sanitetske službe: dr Vladan Đorđević (načelnik saniteta 1877-1884), dr Mihailo Mika Marković (načelnik saniteta 1886-1903) i dr Lazar Genčić (načelnik saniteta 1909-1915).

LITERATURA:

1. Vuk Stefanović Karadžić, Istorijski spisi, Prosveta, Beograd. 1969;95.
2. Prota Mateja Nenadović, MEMOARI, Antologija SRPSKE KNJIŽEVNOSTI. 2009;25.
3. Nikola Gažević, Vojna enciklopedija, Vojnoizdavački zavod, Beograd. 1976;10:680.
4. Prota Mateja Nenadović, MEMOARI, Antologija SRPSKE KNJIŽEVNOSTI. 2009;101.
5. Vuk Stefanović Karadžić, Istorijski spisi, Prosveta, Beograd. 1969;219-238.
6. Vuk Stefanović Karadžić, Istorijski spisi, Prosveta, Beograd. 1969;246.
7. Nikola Gažević, Vojna enciklopedija, Vojnoizdavački zavod, Beograd 1974;(8):345-367.
8. Nikola Gažević, Vojna enciklopedija, Vojnoizdavački zavod, Beograd 1975;(9):114-122.
9. Nikola Gažević, Vojna enciklopedija, Vojnoizdavački zavod, Beograd 1972;(5): 87.
10. Nikola Gažević, Vojna enciklopedija, Vojnoizdavački zavod, Beograd 1970;(1): 549.
11. Nikola Gažević, Vojna enciklopedija, Vojnoizdavački zavod, Beograd 1971;(2): 610.
12. Nikola Gažević, Vojna enciklopedija, Vojnoizdavački zavod, Beograd 1972;(3):409.
13. Nikola Gažević, Vojna enciklopedija, Vojnoizdavački zavod, Beograd 1972;(5):290.
14. Nikola Gažević, Vojna enciklopedija, Vojnoizdavački zavod, Beograd 1972;(3):177.